

Робърт Саполски

ПРЕДОПРЕДЕЛЕН

ЖИВОТ БЕЗ СВОБОДНА ВОЛЯ

София, 2025

Преводът е направен по изданието:

Robert M. Sapolsky

DETERMINED

A Science of Life without Free Will

Penguin Press

Copyright © 2023 by Robert M. Sapolsky

All rights reserved

© Издателство „Изток-Запад“, 2025

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Росен Люцканов, превод, 2025

ISBN 978-619-01-1678-3

Робърт Санолаки

предопределен

живот без свободна воля

Превод от английски

Росен Люцканов

На Л., Б. и Р,
заради които изглежда, че си струва.
Те правят така, че да си струва.

Съдържание

1	Костенурки от горе до долу	9
2	Последните три минути от филма	23
3	Откъде се вземат намеренията?	45
4	Стремеж към воля: митът за решимостта	79
5	Увод в теорията на хаоса	111
6	Хаотична ли е свободната воля?	127
7	Увод в емерджентната комплексност	136
8	Емерджентна ли е свободната воля?	169
9	Увод в квантовия индетерминизъм	179
10	Случайна ли е свободната воля?	189
10½	Интерлюдия	211
11	Ще изпаднем ли в амок?	215
12	Древните механизми в нас: как се случва промяната?	235
13	Правили сме го и преди	263
14	Радостта от наказанието	297
15	Ако умреш беден	335
	Благодарности	351
	Приложение. Увод в невронауката	353
	Бележки	373
	Илюстрации	435
	Показалец	437
	За автора	447

ПРЕДОПРЕДЕЛЕН

Моят мозък: Щракни!

Аз: Защо?

Моят мозък: Защото така!

Костенурки от горе до долу

Докато бях в университета с приятелите ми често си разказвахме една смешка, която звучеше по следния начин (нейното преразказване се беше превърнало в ритуал, затова подозирам, че макар и четирийсет години по-късно я предавам съвсем дословно):

Уилям Джеймс изнасял лекция за природата на живота и вселената. След нейния край една възрастна дама се приближила до него и казала:

– Професор Джеймс, объркайте всичко.

Джеймс отвърнал:

– Защо смятате така, госпожо?

– Нещата не стоят както твърдите – отговорила тя. – Светът е поставен върху гърба на гигантска костенурка.

– Хм – отвърнал развеселеният Джеймс. – Дори да е така, върху какво е застанала костенурката?

– Върху гърба на друга костенурка – отговорила дамата.

– Добре, госпожо – отговорил примирено Джеймс, – но върху какво е застанала втората костенурка?

В отговор на въпроса възрастната дама отговорила победоносно:

– Откажете се, професор Джеймс! От горе до долу няма нищо друго, освен костенурки.*

* Историята с костенурките има различни версии, в които ролята на жертва се изпълнява от други известни мислители. Ние разказвахме тази версия, тъй като харесвахме брадата на Джеймс, а в кампуса на университета имаше сграда, наречена на негово име. Фразата относно костенурките се споменава в различни контексти, включително в една велика книга, написана от Джон Грийн (издадена от „Дътън Букс“ през 2017 г.). Във всички разновидности на историята мъж-философ е предизвикан от странна възрастна дама, което в наши дни звучи дискриминационно. Някога не осъзнавахме това, тъй като бяхме типични младежи за онова време и място. [Всички бележки под линия, без изрично упоменатите, са на автора.]

Обожавахме тази история и винаги я разказвахме с една и съща интонация. Смятахме, че така тя звучи едновременно забавно, реалистично и привлекателно.

Историята служеше за подигравка, като критика срещу онези, които са се вкопчили в теза, която звучи нелогично – например когато вечеряхме в столовата и някой кажеше нещо безсмислено, но отговорът на критиките само влошаваше нещата. Тогава неизбежно някой от нас проронваше самодоволно „Откажете се, професор Джеймс!“, в отговор на което онзи, към когото беше отправена репликата, отвърщаше: „Майната ви! Просто ме изслушайте! Всъщност е точно така.“

Ето я основната теза на книгата: *макар да изглежда нелепо и безсмислено да обясняваме нещо, позовавайки се на безкрайно множество от костенурки, в действителност е много по-нелепо и безсмислено да вярваме, че някъде там долу има костенурка, която се носи във въздуха.* Науката за човешкото поведение показва, че това е невъзможно, съответно ни трябва безчет костенурки.

Някой се държи по определен начин. Може да е удивителен и вдъхновяващ, може да е противен, може всичко да е в окото на наблюдателя, или да е нещо съвсем тривиално. Често обаче задаваме един и същ основен въпрос: защо се държи точно по този начин?

Ако вярвате, че костенурките могат да се носят във въздуха, то отговорът ще бъде, че просто така се е случило, че няма причина – освен факта, че човекът е взел такова решение. Наскоро науката осигури далеч по-точен отговор и като казвам „наскоро“ имам предвид през последните няколко века. Отговорът е, че поведението е налице, защото нещо предшестващо го е причинило. А защо е налице това предшестващо обстоятелство? Защото нещо, което предшества и него е причината да го има. За всяка причина има предишна причина, няма носещи се във въздуха костенурки или неприячинени причини. Точно както казва Мария в „Звукът на музиката“, „нищо не става от нищо и няма как да стане така“*.

Когато се държите по определен начин, иначе казано, когато мозъкът ви предизвиква определено наблюдаемо поведение, причината за това е в нещо, което се е случило по-рано, а то на свой ред е причинено от нещо предшестващо и така нататък. Целта на книгата е да покаже как работи този детерминистичен начин на мислене, да представи биологичните процеси, над които нямаме контрол, както и взаимодействията със средата, над която също нямаме контрол,

* Съпругата ми е режисьор на музикъли, а аз съм нейния верен репетиционен пианист и момче за всичко, поради което книгата е пълна с препратки към музикъли. Ако моето колежанско аз, което се задоволяваше с истории за Уилям Джеймс научеше, че в бъдеще ще водя семейни спорове относно това кой е най-добрият изпълнител на ролята на злата вещица (много ясно кой – Идина Менцел) в едноименния музикъл, вероятно то щеше да бъде постресено. „Музикъли? При това БРОДУЕЙСКИ? А какво стана с атоналната музика?“ Животът рядко е такъв, какъвто си искал; понякога се промъква през задната врата.

но които ни правят това, което сме. Когато хората твърдят, че има непричинени причини за нашето поведение, онова, което наричат „свободна воля“, те (а) не отчитат или не са запознати с детерминистичните процеси, които са скрити под повърхността и/или (б) са стигнали до погрешния извод, че езотерични аспекти на вселената, които работят недетерминистично, могат да обяснят нашия характер, морал или поведение.

Приемете ли идеята, че всеки аспект на поведението има предшестващи причини, ще можете да наблюдавате поведението и да обясните защо се наблюдава то: както стана дума, причината е, че невроните в дадена част на мозъка ви са активирани секунда по-рано*. Секунди или минути по-рано те са били повлияни от мисъл, спомен, емоция или сетивен стимул. Часове или дни преди да се прояви поведението, хормоните в кръвообращението ви са придали облика на въпросните мисли, спомени и емоции, повлияли са на това колко чувствителен е мозъкът към определени стимули в околната среда. В предшестващите месеци и години опитът и околната среда са променили начина, по който функционират тези неврони, карайки част от тях да формират нови връзки и да станат по-възбудими, а други – да направят точно обратното.

Връщайки се десетилетия назад можем да разпознаем предшестващите причини. За да обясним защо се държите по определен начин трябва да отчетем това, че в младежките ви години ключов регион в мозъка ви все още се е развивал, формирал се е под действието на социализацията и влиянията на културата. Връщайки се още назад ще видим, че преживяванията от детството влияят върху структурата на мозъка ви. Същото може да се каже и за вътреутробното ни развитие. Правейки още една крачка назад, трябва да отчетем и наследените от вас гени и влиянието им върху вашето поведение.

Това обаче е само началото. Всичко, което сте преживели в детството си, като започнем с това, което се е случило минути след раждането, е повлияно от културата, която пък е формирана в продължение на столетия от екологически фактори, оказали влияние върху предците ви, както и от еволюционния натиск, който е придавал облика на биологичния вид, към който принадлежим. Защо се наблюдава определено поведение? Заради биологични фактори и фактори от околната среда**.

* Приложението е въведение в невронауката за читатели, които нямат познания в тази област. Всеки, който е чел една от предишните ми книги, която е неприемливо дълга („Поведение, или биология на човека: най-доброто и най-лошото в нас“, Пенгуин Прес, 2017) ще установи, че тя е резюмирана в следващите няколко параграфа. Защо се наблюдава това поведение? Поради събития, настъпили преди секунда... преди минута... преди век... преди 100 милиона години.

** Говоренето за „взаимодействия“ предполага, че те са вложени в социална среда (обратно, социалната среда предполага биологични взаимодействия). Те са неотделими. Образованието ми е на биолог, заради това ги анализирам от гледната точка, която ми е най-позната. Понякога подхождането от страната на биологията, вместо на социалните науки затруднява изложението; опитал съм се да избегна това, доколкото мога.

Ключова теза на книгата е, че върху всички тези променливи имате малък или нулев контрол. Не можете да определяте какви сетивни стимули ще получавате от околната среда, какви ще бъдат нивата на хормоните ви тази сутрин, дали сте преживели травматични събития в миналото си, какъв е социоекономическият статус на родителите ви, как е протекло вътреутробното ви развитие, какви са гените ви, дали предците ви са били земеделци или скотовъдци. Нека формулирам тезата общо, може би прекалено общо за повечето читатели: ние не сме нищо повече и нищо по-малко от продукт на биологични и екологични събития, върху които не упражняваме никакъв контрол. Докато стигнем края ще можете, макар и възмутени от него, да рецитирате това изречение насън.

Има различни аспекти на поведението, които, макар да са действителни, не са свързани с нашата тема. Например това, че някои престъпни действия се дължат на психиатрични или неврологични проблеми. Това, че някои деца имат „затруднения с ученето“ заради начина, по който работят техните мозъци. Това, че някои хора имат проблеми със самоконтрола, тъй като са израснали без добър пример за подражание или просто защото са все още тийнейджъри и мозъците им не са напълно развити. Това, че някой е казал нещо обидно, защото е уморен, подложен на стрес или пък приема определени медикаменти.

При всички подобни обстоятелства признаваме, че биологията може да *влие* върху поведението ни. Това е продукт на хуманистичното споделено разбиране за дейността и личната отговорност, според което в някои гранични случаи се прави изключение: при определяне на присъдата съдията трябва да отчете смекчаващи вината обстоятелства, свързани с детството на престъпника, малолетните убийци не трябва да бъдат осъждани на смърт, учителите, които възнаграждават децата, справящи се добре с четенето, трябва да правят и нещо за децата с дислексия, приемът в университет не трябва да зависи само от оценките на тестовите, при него трябва да се отчита и това, че някои кандидати срещат специфичен тип затруднения.

Това са добри и разумни идеи, които трябва да бъдат прилагани, ако приемем, че *някои* от нас имат много по-малко самоконтрол и способност свободно да избират своите действия в сравнение с повечето от останалите хора и че за *всеки* от нас има случаи, в които това е така.

Всички можем да се съгласим с това, но от друга страна ние поемаме в напълно различна посока – към теза, с която вероятно повечето читатели не биха се съгласили, тъй като според нея ние *изобщо* нямаме свободна воля. Ето някои от следствията от приемането на тази идея. Няма такова нещо като вина, а мотивирането на наказание чрез възмездие е незащитимо – ясно е, че трябва да държим опасните хора настрана от останалите, но причината за това е същата, както когато не допускаме автомобил с развалени спирачки да се движи по пътя. Няма нищо лошо в това да похвалим някого или да изразим благодарност към него, за да направим по-вероятно да продължи да се държи по същия начин и в бъдеще, или за да повлияем на други, но причината никога не е в това, че той на-

истина го *заслужава*. И това се отнася за случаите, в които се е държал разумно, дисциплинирано или мило. И щом сме на тази вълна нека добавим, че любовта е изградена от същите градивни единици като антилопите гну и астероидите. Никой не е *заслужил* и няма *правото* да бъде третиран по-добре или по-зле от някой друг. Да мразиш някого е точно толкова смислено, колкото да мразиш торнадо, което е „решило“ да ти събори къщата, или да обичаш люляка, който е „решил“ да те дари с омайно ухане.

Това означава да приемем, че изобщо няма свободна воля. До този извод съм стигнал отдавна, макар да смятам, че да го приемем сериозно звучи абсолютно налудничаво.

Повечето хора смятат, че наистина звучи точно така. Убежденията и ценностите на хората, тяхното поведение, отговорите, които дават на даден въпрос, действията им в качеството на участници в опитите в полето на „експерименталната философия“ показват, че хората вярват в свободната воля – независимо дали са философи (около 90%), адвокати, съдии, съдебни заседатели, учители, родители или майстори на свещи. Същото се отнася за учените, дори за биолозите и, което е още по-забележително, за много невробиолози. Изследванията на психолозите Алисън Гопник от Калифорнийския университет в Бъркли и Тамар Кушнир от университета Корнел показват, че децата в предучилищна възраст имат устойчиво убеждение в съществуването на свободната воля според едно от установените разбираня за нея. Това убеждение е широко разпространено (макар да не е универсално) сред много различни култури. Според мнозинството от хората ние не сме машини; ясно потвърждение за това е фактът, че когато шофьор и самоуправляващ се автомобил допуснат една и съща грешка виним в по-голяма степен шофьора¹. При това не сме единствените, които вярват в свободната воля – както ще видим в следващите глави и други примати са убедени в нейното съществуване².

Тази книга има две цели. Първата е да ви убеди, че не съществува свободна воля*, или поне че имаме много *по-малко* свобода, отколкото обикновено приемаме в случаите, в които това има значение. За тази цел ще видим как интелигентни мислители *защитават* свободната воля от гледна точка на философията, правото, психологията и невронауката. Ще се постарая да представя теориите им максимално правдиво, след което ще обясня защо според мен те са погрешни. Част от грешките се дължат на късогледство (използвам думата в дескриптивен

* Сред най-крайните отрицатели на свободната воля са философите Грег Карузо, Дърк Пербум, Нийл Леви и Гален Стросън. Често ще обсъждам разсъжденията им на идните страници. Важно е да отбележа, че макар да отричат свободната воля, третирана като оправдание за награда или наказание, те не изхождат от биологични съображения. Когато става дума за отричане на свободната воля, оправдано изцяло чрез такъв тип основания, възгледите ми са най-близки до тези на Сам Харис, който е едновременно философ и невроучен.

смисъл, а не за да порицавам някого), на фокусиране върху само един аспект от биологическите фактори, определящи поведението. Друг път причината е в погрешен начин на мислене, например допускане, че ако не е възможно да кажем каква е причината за Х, то може би Х няма причина. В трети случаи грешките са отражение на непознаване или погрешно интерпретиране на научните факти. Най-интересни за мен са онези грешки, които се дължат на емоции, на смущението, което предизвиква идеята, че не съществува свободна воля. На тях ще се спрем в края на книгата. Казано накратко, една от двете ми цели е да обясня защо смятам, че всички тези автори грешат и защо животът ни ще се подобри, ако спрем да разсъждаваме като тях³.

Точно в този момент може би ще се запитате: откъде съм тръгнал, за да стигна дотук? Както ще видим, споровете относно свободната воля често са свързани със специфични въпроси, обсъждани от специалисти по темата, например „Дали определен хормон е причина за някакъв тип поведение или просто го прави по-вероятно?“ и „Има ли разлика между това да искаш нещо и да искаш да го искаш?“. Аз не съм тесен специалист. Вярно е, че съм невробиолог и работя в лаборатория, в която манипулираме гени в мозъците на плъхове с цел да се промени поведението им. Същевременно от над три десетилетия прекарвам част от всяка година в изследване на социалното поведение и физиологията на дивните бабуини, живеещи в един национален парк в Кения. Някои от изследванията ми имат връзка с въпроса как мозъците на възрастните се повлияват от стреса, обусловен от бедността в детска възраст и в резултат от това съм прекарал известно време сред социолози. Друг аспект на изследванията ми има отношение към афективните разстройства, поради което общувам и с психиатри. През последното десетилетие ми е хоби да сътруднича на обществени защитници в дела за убийство и да обяснявам на съдебни заседатели какво представлява мозъкът. В резултат от това се забърках в различни теми, които имат връзка с човешкото поведение. Всичко това ме прави изключително податлив на идеята, че свободната воля не съществува.

Защо? Ключовото е там, че ако се фокусирате върху отделно поле от този тип – невронаука, ендокринология, поведенческа икономика, генетика, криминология, екология, детско развитие или еволюционна биология, – ще имате възможност да поддържате, че биологията и свободната воля могат да бъдат съвместени. По думите на философа от университета на Калифорния в Сан Диего Мануел Варгас: „Да се твърди, че определен научен резултат доказва, че „свободна воля“ не съществува... е или лоша наука, или академична измама.“⁴ Макар и доста директен, той е прав. Както ще видим в следващата глава, повечето изследвания в областта на експерименталната невробиология, които са посветени на свободната воля, изхождат от резултатите на един експеримент, при който са изследвани събитията в мозъка няколко секунди преди да се наблюдава определено действие. Варгас би могъл съвсем правилно да заключи, че този „научен резултат“ (заедно с продълженията му от изминалите 40 години) не доказва,

че свободна воля не съществува. По сходен начин не можете да опровергавате съществуването на свободната воля, позовавайки се на „научен резултат“ от областта на генетиката – гените не са в основата на неизбежности, а по-скоро на уязвимости и възможности, съответно нито един отделен ген, негова разновидност или мутация не опровергава съществуването на свободната воля*. Същото можем да кажем и за *всички* гени, взети заедно. Не можете да опровергавате идеята за свободната воля като изхождате от развитийна или социологическа гледна точка, фокусирайки се върху научен резултат, който показва, че преживявания от детството като насилие, нищета, липса на грижа или травма водят до астрономическо покачване на вероятността детето да стане дълбоко увреден и опасен за околните възрастен, тъй като има и изключения от това правило. Истина е, че нито един отделен научен резултат не доказва това. Обаче – и това е един изключително важен момент – ако обединим *всички научни резултати от всички релевантни научни области*, то за свободната воля не остава никакво място**.

Каква е причината? Не става дума просто за това, че ако анализирате достатъчно много различни дисциплини, рано или късно ще откриете такава, която ликвидира веднъж завинаги свободната воля. Нито пък за това, че макар всяка отделна дисциплина да има пропуск, който ѝ пречи да опровергае свободната воля, поне една от другите успява да го запълни.

Решаващото е, че всички тези дисциплини, взети заедно, отричат свободната воля, защото са взаимносвързани, защото те съставляват една и съща съвкупност от знания. Ако се интересувате от въздействието на невротрансмитерите върху поведението, то няма как да не се интересувате от гените, които са определящи за синтеза на тези невротрансмитери, както и от тяхната еволюция – области като „неврохимия“, „генетика“ и „еволюционна биология“ не могат да бъдат откъснати една от друга. Ако се интересувате от това как събитията по време на вътреутробното развитие влияят върху поведението на възрастните,

* Казвайки това, трябва да имаме предвид, че съществуват редки заболявания, които променят поведението заради мутация в отделен ген (например синдромите на Тай-Сакс и Хънтингтън, както и болестта на Гоше). Това обаче няма връзка с всекидневното разбиране за свободната воля, тъй като въпросните заболявания предизвикват тежки увреждания на мозъка.

** Бих искал да отбележа нещо по повод на първата част от книгата, в която твърдя, че „всички грешат“ по повод на голям брой учени, работили по темата. Приемам някои идеи крайно емоционално, изпитвайки нещо, което бих сравнил с религиозно обожание, а други виждам като така противно погрешни, че по отношение на тях съм склонен да бъда гневен и жлъчен, арогантен, враждебен и несправедлив. Въпреки това като цяло избягвам междуличностните конфликти. Иначе казано, с няколко изключения, които ще станат ясни, нито една от критиките ми не е лична. Освен това обичам да бъда сред хора, които са силно убедени в съществуването на свободната воля, тъй като те като цяло са по-приятни хора от онези, които са от моята страна на барикадата и защото се надявам, че ще прихвана част от тяхното спокойствие. Опитвам се да кажа, че се надявам да не звуча заядливо, защото не бих искал да е така.

то трябва да отчетете дългосрочните промени в секрецията на хормоните и генната регулация. Ако се интересувате от влиянието на отношението на майката към детето върху поведението му като възрастен, по дефиниция трябва да отчетете характера на културата, която майката предава на потомството си чрез своите действия. Няма една гледна точка, от която можем да видим свободната воля в нейната цялост.

Поради това първата половина от книгата отхвърля свободната воля, позовавайки се на биологията. Това ни води към втората цел и втората половина от книгата. Както стана дума, още от младежките ми години не вярвам в свободната воля и за мен е било морален императив да не съдя хората, нито да приемам, че някой заслужава специално отношение, да се стремя да живея без омраза и без вярата, че някой ми дължи нещо. Но не успявам; понякога се доближавам до заветната цел, но рядко непосредствените ми реакции спрямо определено събитие се съгласуват с това, което според самия мен е единственият приемлив начин да мислим човешкото поведение. В повечето случаи се провалям с гръм и трясък.

Както казах, дори аз мисля, че е налудничаво да приемаме сериозно всички следствия от идеята, че няма свободна воля. Въпреки това целта на втората част на книгата е да направи точно това – както на нивото на човека, така и на обществото. Отделни глави представят научни прозрения по въпроса как бихме могли да се освободим от убеждеността в свободната воля. Други обясняват, че част от следствията от отказа от свободата воля не са катастрофални, макар първоначално да изглежда така. Трети разглеждат различни исторически събития, които показват нещо изключително важно относно радикалните промени, които трябва да направим в своето мислене и емоции: *правили сме го и преди*.

Умишлено двусмисленото заглавие на книгата е отражение на тези две половини – една за науката, която показва защо няма свободна воля и втора за това как да живеем добре, приемайки фактите.

Стилове на мислене: с кого ще споря?

Предстои да обсъдя някои типични нагласи на хора, писали относно свободната воля. Те спадат към четири различни категории*:

* В рамките на този обзор няма да се спирам на религиозни възгледи, спадащи към юдео-християнската традиция. Доколкото мога да преценя, по-голямата част от богословските обсъждания по темата са фокусирани върху всезнанието – ако знанията на Бог обхващат и бъдещето, то как е възможно свободно, чрез своята воля, да изберем между две възможности (и да бъдем съдени въз основа на избора си)? Един от отговорите гласи, че Бог е извън времето, съответно минало, настояще и бъдеще са понятия, неприложими към него (от което следва, че Бог никога не може да си почине като отиде на кино или да бъде изненадан приятно от неочакван обрат – той винаги е знаел, че икономът не е извършил убийството). Друг отговор приема, че възможностите на Бог са ограничени. Тома от Ак-

Светът е детерминистичен и няма свободна воля. Според този възглед, ако е вярно първото, то и второто трябва да бъде вярно – детерминизмът и свободната воля са несъвместими. Аз поддържам тази позиция, която наричам „силен инкомпатибилизъм“^{*}.

Светът е детерминистичен и има свободна воля. Поддръжниците на този възглед приемат, че светът е изграден от неща като атоми и живи организми. Според елегантния израз на психолога Рой Баумайстер (понастоящем работещ в университета на Куинсленд в Австралия), той се „основава на неизменността и непреклонността на законите на природата“⁵. Няма феи или вълшебства, няма дуализъм относно субстанциите, отричаме и тезата, че мозъкът и съзнанието са отделни обекти^{**}. И въпреки това детерминистичният свят се приема за съвместим със свободната воля. Тук попадат около 90% от философите и юристите, така че в книгата често ще става дума за „компатибилистите“.

Светът не е детерминистичен и няма свободна воля. Това е странният възглед, че всичко важно в света е плод на случайност, която е предполагаемата основа на свободната воля. На тази тема ще се спрем в глави 9 и 10.

Светът не е детерминистичен и има свободна воля. Тук спадат онези, които подобно на мен смятат, че детерминизмът не е съвместим със свободната воля, но според тях от това следва, че светът не е детерминистичен, което отваря вратата към вярата в свободната воля. Въпросните „либертарианци инкомпатибилисти“ са малобройни и рядко ще се спирам на техните възгледи.

Има аналогична съвкупност от четири схващания относно връзката между свободната воля и моралната отговорност. Тя очевидно предполага цял куп допускания и в смисъла, в който обикновено я използват онези, които обсъждат свободната воля, обикновено се позовава на идеята за *първична заслуга*. Казваме, че някой *заслужава* да бъде третиран по определен начин, че светът

вино обсъжда този вариант – Бог не може да извърши грях, не може да създаде камък, който е прекалено тежък, за да го вдигне, не може да създаде квадратна окръжност (или, в качеството на друг пример, който привеждат изключително много мъже, но не и жени-богослови, не може да създаде женен ерген). Иначе казано, Бог не може да прави *всичко*. Способен е да прави само това, което е възможно, а да предскаже дали някой ще избере доброто или злото не е възможно, дори и за Него. В тази връзка Сам Харис жлъчно отбелязва, че дори всички ние да имаме душа, не сме могли да я изберем.

* Което приемам за същото като силния детерминизъм; въпреки това всички философи прокарват тънки разграничения между двете позиции.

** Компатибилистите ясно показват това. Една от статиите по темата носи заглавието „Свободна воля и дуализъм относно субстанциите: истинската научна заплаха за свободната воля?“. Според автора в действителност свободната воля не е заплашена, има опасност обаче избухливи учени да решат, че са отбелязали точка срещу компатибилистите, определяйки ги като дуалисти. Ако перифразираме тезите на редица философи компатибилисти това да кажем, че свободната воля не съществува, тъй като дуализмът относно субстанциите е просто мит е същото като да кажем, че любовта не съществува, защото Купидон е митична фигура.

създава условия да признаем, че на един човек се полага определена награда, а на друг – някакво наказание. Съответно възгледите са следните:

Няма свободна воля, съответно да търсим от хората морална отговорност за действията им е неправилно. Аз съм в тази група. (Както ще видим в глава 14, това е напълно отделен въпрос от темата за възпиращия характер на наказанията.)

Няма свободна воля, но да търсим от хората морална отговорност за действията им е допустимо. Това е друг тип компатибилизъм – отсъствието на свободна воля и наличието на морална отговорност се съвместяват без позоваване на свръхестествени същности. Това е типична позиция.

Има свободна воля, съответно трябва да търсим от хората морална отговорност за действията им. Това вероятно е най-популярната позиция.

Има свободна воля, но да търсим от хората морална отговорност за действията им не е оправдано. Това не е популярен възглед. Обикновено ако се вгледате по-внимателно ще забележите, че предполагаемо свободната воля се разбира в изключително тесен смисъл, който не оправдава осъждането на хора на смърт.

Очевидно обвързването на детерминизма, свободната воля и моралната отговорност в горните класификации е крайно опростено. Ключовото допускане тук е идеята, че повечето хора разполагат с ясен отговор („да“ или „не“) на въпроса за тяхното съществуване. В отсъствието на ясни разграничения получаваме неясни философски идеи за частично свободна воля, ситуативно свободна воля, свобода на част от хората, или свобода само тогава, когато действията имат (или пък нямат) значение. Това ни води към въпроса дали цялата теоретична конструкция на свободната воля няма да рухне заради едно явно и крайно важно изключение, съответно дали скептицизмът относно свободната воля няма да рухне, ако се случи обратното. Фокусирането върху градацията между крайните позиции е от значение, тъй като различни интересни открития в биологията на поведението често попадат някъде по средата. Категоричната ми позиция по тези въпроси ме поставя прекалено далече в едната крайност. Бих искал да подчертая, че целта ми не е да ви убедя, че няма свободна воля; ще бъде достатъчно да покажа, че имате далеч по-малко свобода, отколкото мислите, така че да се наложи да преосмислите позициите си и по други важни въпроси.

Макар още в началото да разграничавам детерминизма и свободната воля, съответно свободната воля и моралната отговорност, ще следвам възприетия похват да слея двете разграничения в едно. Позицията ми е, че тъй като светът е детерминистичен не може да съществува свободна воля и съответно да търсим морална отговорност от хората за техните действия е неприемливо (заключение, определено като „достойно за съжаление“ от един виден философ, чиито възгледи ще анализираме подробно). Тази форма на компатибилизъм ще бъде най-често противопоставяна на компатибилисткия възглед, че макар светът да е детерминистичен все пак съществува свободна воля и съответно е справедливо да търсим морална отговорност от хората за техните действия.

Тази версия на компатибилизма е изложена в многочислени статии на философи и юристи, посветени на значението на невронауката за свободната воля. След като прочетох много от тях стигнах до извода, че те обикновено се свеждат до три изречения:

- а. Леле, страхотни неща са открити в невронауката и всички те потвърждават заключението, че живеем в детерминистичен свят.
- б. Някои от откритията в невронауката хвърлят сянка на съмнение върху идеите ни за човешкото действие, моралната отговорност и заслуженото възмездие в такава степен, че следва да заключим, че няма свободна воля.
- в. И все пак тя съществува.

Естествено, ще отделим доста внимание на (с). Правейки го, ще се фокусирам върху част от компатибилистите. Ето един мисловен експеримент, чрез който можем да ги разпознаем. През 1848 г. при инцидент на строителна площадка във Вермонт избухва динамит и метален прът пронизва с висока скорост мозъка на един работник на име Финиъс Гейдж. В резултат е увредена голяма част от фронталната кора на Гейдж – онази област, която отговаря за контрола над поведението, дългосрочното планиране и възпирането на импулсите. Вследствие от това по думите на един от приятелите му: „Гейдж вече не беше Гейдж.“ Доскоро трезво мислещ и надежден работник, отговорник на бригада, Гейдж става „непостоянен, непочтителен, склонен да псува противно (кое-то преди не било обичайно за него)... инатлив, но същевременно своенравен и колеблив“, както го описва лекарят му. Финиъс Гейдж е учебникарско доказателство за това, че сме продукт на своя мозък. Днес, 170 години по-късно, разбираме функционирането на фронталната кора като резултат от съчетанието от гени, пренатално развитие, детство и т.н. (ще се върнем към това в глава 4).

А сега мисловният експеримент. Отгледайте един философ-компатибилист в затворена стая, където няма да има възможност да научи нищо за мозъка. След това му разкажете за Финиъс Гейдж и му представете накратко настоящите ни знания относно фронталната кора. Ако в отговор той каже „И все пак има свободна воля“, той не представлява интерес за мен. Компатибилистът, който ме интересува, е онзи, който би си казал: „Леле, ами ако аз греша относно свободната воля?“, би се замислил дълбоко в продължение на часове и дори десетилетия и би стигнал до извода, че все пак има свободна воля и че е правилно обществото да вменява на хората морална отговорност за техните действия. Ако компатибилистът не преодолее предизвикателството, отправено от страна на биологията, то не си струва да се занимаваме с убежденията му относно свободната воля.

Основни правила и дефиниции

Какво е свободната воля? За нещастие ще трябва да започнем с този въпрос, чийто отговор е съвсем предсказуем: „Според различните мислители различни неща, така че ситуацията е доста объркваща.“ Не е особено окуражаващо. Въпреки това трябва да тръгнем от тук, след което да се запитаем: „Какво е детерминизъм?“ Ще направя възможното обсъждането да стане по-поносимо.

Какво имаме предвид под свободна воля?

Хората дефинират свободната воля по различни начини. Мнозина се фокусират върху действията, по-точно върху това дали човек може да контролира действията си, тоест да действа преднамерено. Други дефиниции отчитат това дали когато поведението се проявява действащият знае, че има достъпни алтернативи. Трети се интересуват по-малко от това, което правите и повече от това дали можете да наложите вето върху това, което не искате да правите. Ето моите мисли по темата.

Представете си, че човек дръпва спусъка на пистолет. От гледна точка на механиката, мускулите в показалеца му се съкращават, тъй като са стимулирани от неврон с акционен потенциал (т.е. във възбудено състояние). На свой ред, този неврон има акционен потенциал, тъй като е стимулиран от друг неврон. Той – от трети и т.н.

Ето го проблемът на защитника на свободната воля: той трябва да открие неврон, който поставя началото на този процес в човешкия мозък, който има акционен потенциал без причина и не се влияе от други неврони. След това трябва да покаже, че функционирането на този неврон не се влияе от това дали човекът е уморен, гладен, подложен на стрес или изпитващ болка. Да покаже, че то не се влияе от гледки, звуци, миризми и т.н., изпитани от човека в предшестващите минути, от нивата на хормоните, които са въздействали на мозъка му в предишните часове или дни, нито дори от това дали е преживял значимо събитие в предишните месеци или години. Трябва да покаже, че този неврон функционира свободно, неповлиян от гените на човека или от трайните промени в тяхната регулация, водещи началото си от детските му години; нито пък от нивата на хормоните, на които е бил изложен вътре в утробата, когато мозъкът му е бил в процес на формиране; нито от вековете история и от околната среда, която е повлияла върху културата, в която е бил отгледан. Покажете ми неврон, който е безпричинна причина в този абсолютен смисъл! Влиятелният философ-компатибилист Алфред Мили от Държавния университет на Флорида съзнава, че това изискване към свободната воля поставя левтата „абсурдно високо“⁶. Тук обаче няма нищо абсурдно или високо. Покажете ми неврон (или цял мозък), чието формиране и функциониране е независимо от неговото биологично минало и според гледната точка, защитавана в тази книга ще сте доказали същест-

вуването на свободната воля. Целта на първата половина от книгата е да покаже, че това не е възможно.

Какво имам предвид под детерминизъм?

Неизбежно е да започнем обсъждането на темата с един отдавна починал мъж на име Пиер-Симон Лаплас, френски енциклопедист от XVIII–XIX век (неизбежно е да го наречем и енциклопедист, тъй като има приноси към развитието на математиката, физиката, инженерните науки, астрономията и философията). Лаплас ни осигурява каноничен израз на детерминизма: ако си представите свръхчовешки интелект, който познава местоположението на всяка частица във вселената в този момент, той ще може да предскаже с точност случващото се във всеки момент в бъдещето. Освен това, ако въпросният свръх-интелект (наречен по-късно „демонът на Лаплас“) е в състояние да пресъздаде точното местоположение на всяка частица в даден момент от миналото, получената конфигурация би достигнала състояние, тъждествено на настоящото. Иначе казано, миналото и бъдещето на вселената са предопределени.

По-късно науката показва, че това не е точно така (от което пък следва, че Лаплас не е като своя демон), но все пак демонът е все още сред нас. Съвременните версии на детерминизма отчитат факта, че определени типове предвиждания са невъзможни (това е темата на глави 5 и 6), а определени аспекти на вселената в действителност са недетерминистични (глави 9 и 10).

Освен това съвременните детерминистки теории трябва да отчетат и ролята на метанивото на осъзнаването. Какво имам предвид? Да вземем класическата демонстрация в психологията, която показва, че хората имат по-малко свобода, отколкото си мислят⁷. Накарайте някого да посочи любимия си прах за пране и ако по-рано подсъзнателно сте го стимулирали с думата *океан*, то е вероятно да ви отговори „Тайд“. Важен белег за ролята на метанивото е следното: да допуснем, че участникът разбира какво цели изследователят и стремежи се да покаже, че не може да бъде манипулиран, взема решение, че няма да каже „Тайд“, дори наистина той да му е любим. Свободата му току-що беше ограничена – тема, на която ще се връщаме в много от следващите глави. По сходен начин, независимо дали ще станете възрастен, който е пълно копие или пълна противоположност на родителите си, ще сте несвободни в еднаква степен – във втория случай склонността да възприемете тяхното поведение, способността да я осъзнаете и нагласата да ѝ се противопоставите като правите точно обратното до една са прояви на факта, че собствената ви идентичност е извън ваш контрол.

Накрая, всеки съвременен детерминистки възглед трябва да отчете един изключително важен момент, който играе централна роля във втората част на книгата: въпреки че светът е детерминистичен, нещата могат да се променят. Мозъкът се променя, поведението ни – също. Ние се променяме. Това не противоречи на факта, че обитаваме детерминистичен свят без свободна воля.

Всъщност научните изследвания на този тип промени *затвърждават* това заключение, както ще видим в глава 12.

Имайки предвид всичко това, нека разгледаме версията на детерминизма, която е развита в настоящата книга.

Представете си церемония по дипломиране в някой университет. Почти винаги тя е вълнуваща, въпреки баналните речи, шаблонните фрази и целия кич. Колко щастие, колко гордост! Семействата, чиито лишения поне привидно са били оправдани. Завършващите, които първи в семейството си получават висше образование. Онези, чиито родители-имигранти преливат от щастие, облечени в традиционните си носии, предавайки на живо събитието и показвайки, че гордостта от настоящето не е за сметка на тази от миналото.

После забелязвате още някого. Пръснали се на семейни групички след края на церемониите, дипломираните студенти позират за снимки с баба си, която е в инвалидна количка, прегръщат се, смеят се. Вие обаче виждате на задния ред някой от персонала, който вече събира боклука от близките кофи.

Изберете наслуки някой от завършилите студенти. Представете си, че чрез някакво вълшебство събирачът на боклук е започнал живота си с гените на студента. Че е имал същите преживявания в утробата и се е сдобил с всички пожизнени епигенетични ефекти от този факт. Повторете и детството му да най-малки подробности – уроците по пиано, семейните игри до късно вечерта вместо заплахи да си легнеш без вечеря, живота на улицата, депортирането поради липса на документи. Повторете всичко това и освен това, че чистачът се е сдобил с миналото на студента направете така, че студентът да е имал миналото на чистача. Разменете всички фактори, върху които те не са имали контрол и в резултат ще размените местата на този, който е облякъл тога по случай дипломирането си и този, който изпразва кофите за боклук. Това имам предвид под детерминизъм.

И защо това има значение?

Защото всички знаем, че студентът и чистачът ще разменят местата си. И защото въпреки това рядко обмисляме този факт; поздравяваме студента за постигнатото и се откъсваме от пътя на чистача, без дори да го погледнем.